

УДК 330.341.1

Пахомов Ю.М.

СКЛАДНОСТІ РОЗБУДОВИ ІННОВАЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ В УКРАЇНІ

В статті розглядаються причини функціонування низько технологічної економічної моделі України. Реформування науково-технічного комплексу національної економіки пов'язується із здійсненням системи заходів в економічній, політичній і соціальній сферах суспільства.

In article the reasons of functioning of low technological economic model of Ukraine are considered. Reforming of a scientific and technical complex of national economy contacts realization of system of actions in economic, political and social spheres of a society

Оцінюючи проблеми інноваційного розвитку України, важливо враховувати, що мова йде не про якусь «Папуасію», де все повинно розпочинатися із чистого аркушу паперу. Ми маємо справу із унікальним для світової практики випадком, коли з інноваційної точки зору зазнала обвалу і майже 20 років деградує країна, яка ще недавно володіла могутніми (за світовими критеріями) інноваційними сегментами; була світовим лідером у ряді важливих високотехнологічних напрямів, і, найголовніше, розлучалася із своїм радянським минулим заради перспектив стати, як здавалося, ще більш успішною, у тому числі – і більш високотехнологічною.

Звичайно, переходячи до ринку від жорсткої плановості, Україна повинна була пережити певний шок. Зокрема, очікувалося, що згідно з законами ринку зазнають банкрутства слабкі підприємства і це на короткий час потягне економіку вниз. Проте трапилося зворотнє: у першу чергу перестали функціонувати, за окремим виключенням, високотехнологічні комплекси світового рівня, які могли б стати локомотивами прискореного розвитку. У результаті, замість легкого спаду, який повинен був оздоровити економіку, відбулася технологічна катастрофа, внаслідок якої українська економіка поринула у глибокий спад. Падіння було настільки серйозним, що навіть після 2000 року, при наявності високих темпів економічного зростання, країна так і не досягла рівня свого розвитку 1990 року. У дійсності вийшло так, що навіть розруха, нанесена воюючими країнами в роки другої світової війни, «виліковувалася» значно швидше, ніж ущерб, нанесений економіці України пострадянськими трансформаціями. Так, Німеччина, у якої залишилося по закінченню війни менш ніж третина довоєнного виробництва, через 12 років (мова йде про ФРН) у три рази перевищила потенціал всієї довоєнної Німеччини. У Радянському Союзі, який було зруйновано ще більше, ніж Німеччину, довоєнний потенціал вже до початку 1954 року був перевершений. А вслід за цим СРСР (у тому числі Україна) буквально сколихнув світ науковими відкриттями і технологічним проривами, яких часто не вдавалося досягти навіть США.

Звичайно, з роками країна почала входити в глухий кут. Причина, якщо розмірковувати з позиції економіки, - полягала у тому, що інноваційний процес внаслідок відсутності ринку був відмежованим від потреб народу, і слабо мотивованим.

В Україні вважалося, що входження країни у ринок надасть інноваційному процесу нові сили і нові змісти; країна здійснить могутній ривок у своєму, насамперед, високотехнологічному розвитку.

Реально ж країна здійснила транзит у відсталість і низькотехнологічність, про що свідчать наступні узагальнені дані.

Так, за період з 1990 по 2006 р. в Україні (за даними Держкомстату):

- зменшилося освоєння нових видів техніки з 9398 до 657 одиниць, тобто у 14 разів;
- знизилася питома вага інноваційно активних підприємств з 56% до 8,2%, тобто у 7 разів;
- зменшилася чисельність працівників інноваційної сфери з 494 тис. до 170,6 тис., тобто у 2,9 рази.

Якщо у радянські часи Україна у інноваційному вимірі мала статус республіки-лідера, а СРСР на початку 80-х років обіймав дві третини світових відкриттів і винаходів [1], то до 2005 р. за загальним індексом технологій країна опинилася на 83 місці серед 104 країн світу. Замість інноваційного стрибка, який наглядно продемонстрували ряд відсталих країн, в Україні разом з переходом до ринку розпочався масовий «дерібан»: розрізання на передових науково-технологічних підприємствах обладнання на металолом, знищення передових науково-технологічних комплексів. Одним із популярних гасел того часу навіть став девіз: «З ракет ми зробимо каструлі!».

Здавалося би, ситуація з інноваціями повинна була покращитися в період відновлювального зростання (2000 – 2007 рр.). Проте воно відбувалося на відверто екстенсивній, низькотехнологічній основі, і ще в меншій мірі було пов'язане із інноваціями, ніж у перші роки суверенності. Парадокс полягав і в тому, що на цьому етапі технологічна деградація відбувалася в умовах збільшення у 6 разів (з 1757,0 до 10850,9 млн. грн.) витрат на інновації. Не важко уявити як витрачалися ці кошти, якщо кількість освоєних видів інноваційної продукції за 2003-2007 рр. зменшилося з 7416 до 2526. І це притому, що питома вага інноваційної продукції у сукупному промисловому випуску знаходилася на недопустимо низькому рівні (у 2001 р. – на рівні 6,8%; у 2003 – 2004 гг. – 5,6 – 5,8%, у 2006 – 2007 – 6,7%).

Характерно, що інноваційний провал мав місце в Україні і у тих випадках, коли окремі інноваційні показники по інерції на поверхні виглядали благополучно. Так, витрати на НДДКР українського бізнес-сектора у 2006 і 2007 роках склали 1,5% і 1,3% від валової доданої вартості, що можна співставити із відповідними показниками країн Європейського Союзу (у країнах ЄС-27 – 1,6% у 2005 р.). Здавалось би, подібна динаміка є сигналом про зростаючі успіхи України. Насправді це далеко не так. У дійсності Україна «спромоглася» в таких випадках навіть інноваціям надати статус низькотехнологічних. Саме такий ефект ми отримали на практиці, оскільки інновації в Україні майже повністю адаптуються до низькотехнологічних укладів, що переважають в економіці країни. Іншими словами, до переважаючих низькотехнологічних виробництв підбираються такі ж низькотехнологічні інновації. А про масштаби низької технологічності свідчить вже те, що навіть самий відсталий третій технологічний уклад складає в структурі українського виробництва 58%; четвертий – 38%, а п'ятий і шостий технологічні уклади – 4%, у тому числі шостий – менше 0,1%. Виходить, що навіть інновації виконують у такій ситуації негативну функцію консервування відсталості, а також її проектування на перспективу.

Таким чином, навіть механізм інновацій в Україні у нинішніх умовах знову і знову відтворює низькотехнологічність. Країна з роками все більше зсувається у технологічну відсталість. І в світовій архітектурі вона спускається все нижче і нижче. Так, у 2006 р. в рейтингу глобальної конкурентоздатності, наданому Світовим економічним форумом, Україна, яка була переміщена у групу країн с низькотехнологічною сировинною переробкою, «сповзла» з 68 місця на 78.

Загроза низькотехнологічності для України полягає не тільки в консервуванні загальної відсталості, але й у прискореній деградації людського капіталу. Найбільш очевидне полягає у тому, технічні вищі навчальні заклади та природничо-наукові факультети університетів вимушені значно понижувати рівень підготовки майбутніх

спеціалістів через зникнення тих високотехнологічних комплексів, які могли б їх затребувати і повноцінно використати.

Звичайно, ситуація подібної незатребуваності через високу «залишкову» кваліфікацію професорів пришла не відразу. До того ж у 1990-х роках промисловість України «за інерцією» продовжувала випускати високотехнологічну продукцію: складні машинні комплекси, електронні прилади і багато іншого. Тоді вища школа ще взаємодіяла в трикутнику «освіта-наука-технології». Коли же інтелектуальні сегменти української економіки деградували, а висококласні інженерно-конструкторські колективи стали не затребуваними, то потреба у багатофункціональних та міждисциплінарних знаннях (з фізики, математики тощо) значно знизилась. Відношення до вузівської освіти стало у більшій мірі як до просвітницької, статусно значимої, але не продуктивної.

До теперішнього часу низько технологічна економічна модель розвитку України себе вичерпала. І справа не тільки в тому, що раніше відсталі країни, відмовившись від аналогічної моделі розвитку не тільки обігнали Україну, але й продовжують високими темпами збільшувати існуючий відрив.

На стадії вичерпання можливостей опинився навіть той ефект від експортної низько технологічності, який в Україні був пов'язаний із заповненням своєрідних «пустот», які сформувалися у високо розвинутих країнах внаслідок витіснення їх за межі так званих «брудних виробництв».

Зараз внаслідок нарощування в Китаї, Індії та Росії експортного потенціалу металургійного та хімічного виробництва український експорт, який базується на ресурсопереробці, буде стрімко втрачати свою конкурентоздатність, і утому числі внаслідок втрати порівняльних переваг. А це вже означає проблемність виживання України як держави. Звідси слідує, що перехід до інноваційної моделі розвитку стає для України єдиним варіантом збереження суверенності. Цілком зрозуміло, що одинока і розколота країна, яка втратила до того ж традиції державності, без інноваційного ринку у нинішньому динамічному світі просто не виживе. А те, що у таку загрозу «верхи» не вірять – тільки ускладнює ситуацію. Адже колись і у розпад СРСР не вірили ...

Таким чином, повернення Україні статусу країни-могутнього генератора нових знань і високих технологій з позиції «бути чи не бути» невідворотне. При цьому країні, яка націлена на інноваційний успіх, необхідними будуть не тільки запозичені, але й власні інновації. І не випадково сьогодні Китай, який рекордно засвоює інноваційно-зорієнтовані закордонні інвестиції, поряд з цим майже з нуля і з величезними затратами формує власні наукові і науково-технологічні активи. Там є розуміння, що важливо мати власні, а не тільки чужі наукові і високотехнологічні досягнення та прориви.

У дійсності закордонні інвестиції інноваційного спрямування потрібні внаслідок того, що свої фінанси обмежені, що без них важко підтягнути технологічні процеси до рівня високо розвинутих країн. Однак, догнати передові країни за середніми показниками – це не означає їх опередити і зберегти свою успішність. А між іншим, справжній успіх, у тому числі і за критерієм доходності, отримує той, хто здійснив випереджальний інноваційний прорив на унікальній власній, а не запозиченій науково-технологічній базі.

Саме з цієї причини у Західному світі відбувається між країнами справжня гонка за випереджальний розвиток своєї науки. І не випадково мала і зовсім недавно слабо розвинута Фінляндія з метою досягнення успішності, виходу у світове лідерство майже 20 років буквально з нуля і ціною зниження добробуту вирощувала свою науку. Закономірно, що саме за рахунок власного науково-технологічного подвигу ця країна вийшла у світові лідери.

Механізм випереджального збагачення за рахунок власних науково-технологічних проривів досить простий: країна, яка першою запустила новинку, першою отримує її підвищену (по суті монопольну) інноваційну ренту. Тобто, мається на увазі певний надприбуток, який перевищує усереднений дохід. Тоді, коли інновації у даній країні починають йти нескінченним потоком, то ця країна за своєю сукупною доходністю (як, наприклад, нинішня Швейцарія) стрімко відривається у своєму розвитку від інших країн. Таким чином, наявність високо розвинутої власної науки, яка запліднює інноваційні технології – це головна умова стабільної успішності. Ті ж країни, які використовують тільки чужі науково-технологічні досягнення, приречені на відставання від світового авангарду.

У сучасних умовах науково-технологічна сфера в Україні заблокована з усіх сторін і не життєздатна. Самою важкою справою виявляється її зрушення з місця, оскільки між початком руху і послідуною підтримкою її функціонування – різниця у зусиллях величезна. Саме з цієї причини найважливішим для України є стартовий поштовх. У подальшому для забезпечення інерції руху будуть потрібними вже значно менші зусилля.

Набір засобів для такого стартового поштовху, що пожвавить науково-технологічний прогрес в Україні, повинен бути досить вагомим. Але цей набір не повинен, як вважає більшість, зводитися тільки до фінансової сторони. Те, що зростання витрат на НДДКР у країні, яка застрягла у низько технологічності, на старті повинен бути доведеним до 3% ВВП. І це можна вважати за аксіому, оскільки без відповідного початкового зростання науково-технологічний прогрес неможливо оживити, рівно як і із застійної трясини країну не витягнути.

Але не менш важливо усвідомити, що занепад науково-технологічного прогресу в Україні є не тільки результатом дефіциту фінансів, тобто проблем у окремому сегменті економіки. Якщо обмежуватися тільки пожвавлюючим фінансовим впливом на НТП, то за такого звуженого підходу науку з технологіями не зімкнути і не оживити. Справа у тому, що реанімація науково-технологічного прогресу вимагає оживляючого впливу не тільки у межах НТП, але і з боку суспільства в цілому. Звичайно, мова йде не про всі суспільні процеси, а тільки про ті із них, які при всій віддаленості від науки і технологій все ж таки здійснюють на при НТП негативний вплив.

Так, і це головне, в Україні неможливо здійснити перехід до інноваційної моделі розвитку при збереженні нинішніх масштабів корупції. Наша корумпованість, що пронизує низі і верхи, по-перше, з більшим ступенем вірогідності розверне любі фінансові кошти у річище відкатів і короткотермінових швидких вигод, і, по-друге, повністю заблокує у бізнесу, і особливо крупного, мотиви для інновацій.

Уявимо собі існуючий мотиваційний потенціал олігарха, хазяїна крупних корпорацій, який здатний створити у межах свого бізнесу інноваційний анклав. Навіщо йому вкладати кошти в далеке, досить ризиковане майбутнє і роками очікувати надбавки до доходів за рахунок інновацій якщо в Україні у нього є досить широке поле інших можливостей? Такі можливості, як отримання бюджетних коштів, рейдерство та захоплення земельних ділянок, перерозподіл власності тощо дають куди більші і реальніші доходи. Врахуємо також і можливості несплати податків, і цілий ряд інших каналів отримання надприбутків, що набагато перевищують очікувану ренту від інновацій. Отже, суттєвою перешкодою на шляху інноваційного розвитку, рівно як і умовою існування корупції, є можливість отримання конкурентних переваг за рахунок таких неринкових негативних факторів, як «оптимізація» оподаткування, силові прийоми і недобросовісна конкуренція, ігнорування законодавчих норм та правил тощо.

Інша справа, якщо корупцію придушують, що здійснюється зараз у Росії. Тоді на законодавчому рівні можна створити таку мотиваційну ситуацію, завдяки якій майбутні вигоди від інновацій стануть безальтернативно привабливими. Немаловажного значення може мати в оздоровленій ситуації і те визнання, яким зазвичай суспільство оточує новаторів. Мені можуть заперечити, вказавши на те, що і у розвинених країнах Заходу існує корупція, але вона, як показує практика, не протидіє інноваціям. У дійсності це так і є. Однак, по-перше, у цих країнах корупція не є як у нас всеохоплюючою і пронизуючою. Через це у цих країнах відсутній ефект блокування важливих для суспільства процесів. І, по-друге, у цих країнах інновації давно поставлені на потік і в силу цього вигідні для всіх. Там немає, як у нас, величезного стартового ризику при суттєвих інноваційних витратах, рівно як і відволікання коштів від поточної бізнесової діяльності. Натомість в Україні, якщо навіть змиритися з корупцією, з ризикованістю і багаторічним очікуванням приросту доходу, інновації можуть бути тільки справою небагатьох ентузіастів.

Поряд з корупцією джерелом підриву інноваційних мотивацій в Україні є і фактор багаторічної нестабільності – політичної, законодавчої та різної іншої. Капітал в такій ситуації не тільки уникає вкладень в довгострокові інноваційні проекти, але й виводить гроші (за межами поточних витрат) в офшори.

За змістом у цьому випадку (стосовно лише інновацій) має місце той самий негативний ефект дефіциту довіри, який відчувала на собі українська банківська система. Різниця лише в тому, що стосовно до банків (на відміну від інновацій) цей ефект більш наглядний.

Насправді ж інновації за своєю природою дуже тісно пов'язані не просто с довірою, але й з таким феноменом як віра в майбутнє. І це відноситься не лише до інноваційних вкладень бізнесу, але й до сприйняття високотехнологічного майбутнього народом як надійного та бажаного.

Важливість для інновацій віри народу в майбутнє пов'язане і з всенародним енергетичним підйомом, без чого інноваційного злету не буває; і з споживчим утриманням, що вирішує проблему надвисоких нагромаджень, необхідних спочатку для інноваційних трансформацій в рамках всієї економіки.

У цьому відношенні зауважимо, що вдало модернізовані країни, такі як, наприклад, країни Південно-східної Азії, відрізнялися від України та інших невдах не тільки зразковим порядком, не тільки скоординованими в масштабах держави зусиллями, але й готовністю до мобілізаційної поведінки та самообмеження як низів, так і верхів.

Необхідно відмітити й таку важливу обставину, що без самообмеження верхів, без створення в країні атмосфери засудження розкоші, трудова енергетика низів неможлива. Влада повинна усвідомити, що та безумна розкіш та розбазарювання незаробленого, які культивуються в Україні, з мобілізаційними зусиллями ніяким чином не сумісні. А без таких зусиль ситуація утриманства (за принципом – хочемо до ЄС такими, якими є), а значить і технологічна відсталість непереборні.

Про правомірність цього свідчить том весь без виключення світовий досвід. Так, коли США, починаючи з 30-х років, здійснювали модернізацію величезного масштабу, цілком закономірним стало різке скорочення багатства вищого класу. У країнах Західної Європи навіть у 70-х роках, тобто, навіть тоді, коли на перший погляд в очі впадав зовнішній добробут, багаті прошарки населення не дозволяли собі демонструвати надмірну розкіш, така поведінка вважалася аморальною. Ось що пише про способи досягнення успіху у інших країнах В. Іноземцев: «Коли 1960-1980-ті роки відсталі країни Південно-східної Азії починали економічні реформи, середній розмір ВВП на душу населення складав 700-900 доларів США. Це дозволило перейняти технологічні

досягнення Заходу і поєднати їх з дешевою робочою силою. Проте, результати такого поєднання суспільство відчуло у середньому тільки через 15-25 років після початку реформ. До цього часу реальна заробітна плата зростала на 1-2% на рік, а частка нагромаджень у ВВП зберігалась на рівні 38-50%. У Росії вона складає лише 23,5%, що на 3-4% процента більше, ніж у «нікуди не поспішаючих» Франції та Італії. Серйозне зростання доходів населення розпочалося, коли «дореформені» показники обсягів промислового виробництва були перевищені у 2,5- 4,0 рази. Майже до середини 1990-х років у всіх нових індустріальних країнах Азії середня заробітна плата зростала на 2,0-2,5% на рік при зростанні ВВП на 6-8%, а в Таїланді, Малайзії та Індонезії з 1980-го по 1992-1993 роки реальна заробітна плата взагалі не збільшувалася».

Чи можливе щось подібне в Україні? Вважаю, що саме занурення країни у депресивність, а також невдалий експеримент з «відриванням» від економічного базису популістського споживання дає українському суспільству шанс на інноваційний успіх. Народ за короткий проміжок часу відчув на собі весь арсенал засобів, розрахованих на потурання синдрому утриманства. Точно у відповідності до ньютонівському закону – «кожна дія рівна протидії» – народ, доведений до безнадії, жадає все таки надії на краще майбутнє. І немає сумнівів, що заради шансу на кращу перспективу (якщо тільки маси владі знову повірять), то, як це не раз вже бувало, народ дасть згоду і на інтенсивну працю, і на утримання. Але для цього до влади повинні прийти люди, для яких головним змістом життя повинно бути не лише успішний розвиток країни, але й соціальна справедливість. Без створення в країні атмосфери, при якій розкошувати багатіям буде соромно, позитивних змін не буде, а значить не буде і теперішньої країни. Тому що її долю у найближчі роки будуть вирішувати два фактори: науково-технологічний прогрес, який забезпечує економічний і соціальний підйом, а також соціальна справедливість. Причому своєрідним тестом для України на відповідність «європейськості» буде не тільки технологічно відновлена економічна успішність, але й соціальна справедливість. У якості звинувачення так званій українській еліті, яка знаходиться сьогодні при владі, вже висувалися вимоги у аскетизмі, який у Європі, що відроджувалася, так демонстративно сповідували верхи. Але нинішній парадокс, який заганяє сьогодні Україну до пастки-деградації, закладається у тому, що в ній розрив між багатими і бідними у 5-6 разів більший, ніж у процвітаючій Європі. Так, якщо у країнах Євросоюзу 10% самих заможних громадян у 5-6 разів є багатшими за бідних, то в Україні багаті і бідні (10% і 10% відповідно) розрізняються за одними даними у 35 разів, а за іншими – майже в 40 разів. А коли має місце такий шокуючий масштаб несправедливості, то країні притаманні пасивність, відсутність віри у майбутнє, утриманство, пригнобленість духу, ненависть до верхів.

Цілком зрозуміло, що така атмосфера не може бути середовищем, яке сприяє технологічному прогресу й інноваціям. Більш того, інноваційний стрибок у такій ситуації неможливий. Країна, в якій багаті та бідні являють собою різні світи, що не стикаються один з одним, не на який прогрес не здатна.

Література:

1. Свободная мысль. – 2003. – №8. – С. 47 – 48.
2. Зеркало недели. -2005. - №25. - С.2.
3. Свободная мысль. – 2008. – №10. – С.56.

*Рекомендовано до публікації
д.е.н., акад. НАНУ Амошею О.І. 20.05.09*

*Надійшла до редакції
11.05. 09*